

## OVENČANI PESNIK ILIJA CRIJEVIĆ DRŽI POSMRTNO SLOVO DUBROVKINJI PAVLI DŽAMANJIĆ

Ilija Crijević, poznati dubrovački renesansni pesnik, u nizu svojih pogrebnih pohvalnih beseda, pojavljuje se i u izuzetnom položaju: na pogrebu hvali jednu ženu, svoju sugrađanku Pavlu Džamanjić. To je njegova jedina pohvala ženi, jer su svi njegovi posmrtni govori upućeni uglednim muškarcima u Dubrovniku i izvan njega.

Upravo zbog toga se odmah i postavlja pitanje: zašto on taj govor drži jednoj ženi i zašto je baš Pavla Džamanjić ta žena? Okrećemo se rimskoj književnosti, gde primera takvih beseda održanih ženama ima mnogo. Ilija Crijević se, kao što je poznato, školovao u Rimu, i to u najuglednijih učitelja, kretao se u najboljim književnim krugovima, recitovao Plauta čak i pred kardinalima. Dobar učenik, obdaren pesnik, potkovan u poznavanju svih književnih rodova i vrsta, postao je u Rimu poeta laureatus. Kasnije će svoje interesovanje za književnost razvijati i u samom Dubrovniku, gde će se družiti s ljudima poznatim po svojem književnom stvaranju. Jedan od njih je njegov pretahodnik u dubrovačkoj školi Marin Becikemi Zadrani, koji je objavio više rasprava iz rimske književnosti, vezujući se ipak najviše za tumačenje Cicerona i Plinija. Naš pesnik je u školi došao na njegovo mesto kao učitelj da bi docnije postao njen direktor, i tu ostao do kraja života. Posmrtnu pohvalu Pavli Džamanjić drži u to svoje zrelo životno doba, kada se bavio pedagoškim radom i bio prešao u sveštenečki red, kada je svoju raspevanu i razuzdanu mladost stišao u hladovitim tremovi samostana.

Crijević se pogrebnim govorima bavio samo u Dubrovniku (velečujući i pokojeg stranog kralja, državnika ili biskupa), oplakujući naročito svoje saplemenike, sa željom da ističe njihovo romansko poteklo i da s visine i s prezrenjem gleda na govor prostog slovenskog puka („stibiligo illirica“). Ta vrsta govora mu je dobro poznata, počev od stare rimske pogrebne pohvale koja je imala izdvojeno mesto u rimskoj književnosti, ili, bolje rečeno — koja je stvarana izvan književnosti. O njoj često govore istoričari; retorika je, kako se čini, prezire. Jedva će se u toj vrsti književnosti naći nešto spomena o laudatio ili vituperatio. Ima ih u delu *Ad Herenium*<sup>1</sup> i *De inventione*<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> *Ad Heren.*, III, 10—15.

<sup>2</sup> *Cic., De invent.*, II, 117—118.

Velika dela Ciceronove zrelosti ne pridaju joj, isto tako, veliki značaj, mada i sam Ciceron o *laudatio funebris* ima nešto da kaže, mimogred, i kao s nekim nipodoštavanjem: „... nostrae laudationis, quibus in foro utimur, aut testimoni brevitate habent nudam atque inornatam, aut scribuntur ad funebrem contionem, quae ad orationis laudem minime accommodata est“<sup>3</sup>. Za Cicerona, dakle, *oratio funebris* nema značaj pravog govora, i on je ne dovodi u vezu s velikim govorništvom koje je smišljeno da uveri sudije, da pobije tužioca, da odbrani klijenta, na forumu, u sudu ili Senatu.

Zapazili smo da se u Kantilijanovu *Corpus rhetorum minorum* *laudatio* čak i ne spominje. Sasvim logično bi se moglo postaviti pitanje kako je Ciceron, kao orator, vođ skupova (mnogo manje od njega Kvintilijan kao retor), mogao tako lako da žrtvuje *laudatio funebris*. Verovatno je to došlo otuda što Ciceron ova vrstu govora nije pronašao u grčkim izvorima<sup>4</sup>, jer ličnih posmrtnih beseda u Atini nije bilo. Takvo poštovanje je tamo iskazivano samo u čast junaka koji su pali na bojnopolju; a takva pohvala je, po tradiciji, bila kolektivna, anonimna. To može uglavnom biti razlog što je Ciceron bio neosetljiv prema rimskom originalu i smatrao da je dovoljno da on ostane takav kakav jeste<sup>5</sup>.

Ovo omalovažavanje, zatim, proističe i otuda što je rimska *laudatio* bila nevešto sastavljena, neposredna, bez kićenosti, uopšte — bez ikakve umetničke vrednosti. Ona vređa ukus Cicerona kao velikoga književnika, jer je, neusavršena i prosta, ponikla u Rimu, okoštala dugom tradicijom, sačuvala svoj prvobitni oblik. Ono što okružuje smrt, malo je pazilo na literarne novine i modu. U Rimu je *mos maiorum* u mrtvačnici prema svemu tome bio tiranin. Grčka i rimska retorika tu nisu prodrle svojom prefinjenošću; *laudatio* je ostala bez ukrasa koji je resio prave govore.

Na pitanje zašto je Pavlja Džamanjić jedina odabrana žena koju Crijević hvali na pogrebu odgovara nam donekle on sam, jer je „časna po poreklu, po lepoti i imanju“; mnogo više, međutim, saznajemo iz arhivskih izvora grada Dubrovnika. Pavla je pripadala porodici Gradića, a otac njen, Stijepo Gradić, uvažen, sposoban trgovac, bogat vlastelin, dvanaest puta je bio knez Republike i na tom položaju i umro u osamdeset četvrtoj godini života. Svojim potomcima ostavio je veliko imanje, a u religiozne svrhe zaveštao ogmrone sume novca<sup>6</sup>. Pavla je bila mezimica, jer je pored velikog miraza dobila od majke Orsule, koja je rano umrla, više darova nego ostale njene kćeri<sup>7</sup>. Pavlina udaja za Marina Džamanjića, pripadnika stare vlasteoske porodice Menčetić-Džamanjić (u starim srpskim spomenicima nazvane Žamanović),

<sup>3</sup> Cic., *De or.*, II, 341.

<sup>4</sup> M. Durry, *Eloge funèbre d'une matrone romaine*, 1950.

<sup>5</sup> Cic., *Brutus*, 61—62.

<sup>6</sup> Test. not. 33, pag. 195—198. — Svojoj ljubimici Pavli ostavila je novu bundu (gonolla do morello) od četrnaest dukata, dok drugim kćerima ostavlja samo po tri dukata „per amor“.

koja je bila naročito ugledna i bogata i koroz dve linije svojega roda bila tako veliko i poznato potomstvo da su Džamanjići svake godine imale svojega kneza, samo je dopunila uslove koji odgovaraju Crijevićevoj ideji da veliča dubrovačku vlastelu. S druge strane, sam Marin, njen muž, uživao je ugled među dubrovačkom vlastelom; bili su na glasu njegovo znanje, iskustvo i državničke sposobnosti. Subjektivni razlozi mogu se sagledavati i u ličnostima Marina i njegova oca Stijepa Džamanjića. Marin (rođen 1480) je mogao biti i učenik u dubrovačkoj školi sedamnaest godina starijeg učitelja Ilije Crijevića. Burni život Marinova oca u mladičkoj razuzdanosti je vezan s Crijevićem (1463—1520) i ostalom mladom vlastelom koja je u renesansnom vrtlogu života u Dubrovniku tražila i pravila avanture, suprotstavljajući se strogim propisima dubrovačke vlade.

Stijepo Džamanjić (umro 1510), otac Marinov, dugo je bio veren ćerkom Mata Bunića, i tast mu je unapred isplatio jedan deo miraza. Stjepu se, međutim, mnogo više dopadao momački život nego da se venčanjem veže za kuću i prekine javni život pun noćnih zabava. Vlada mu je strogo pretila protiv ovakva života. Neko vreme ga je čak držala i u zatvoru iz kojeg je on pobjegao. Ali na pretnju da će mu se oduzeti deo majčina imanja i sekvistrovati sva dobra njegova oca, on se povinovao naređenju i poveo verenicu Franušu svojoj kući. Tada je vlada naredila da se zapiše kako je Stijepo ispunio sve obaveze, „jer je gospođu Franušu poveo kući svoga oca... i tako ostvario brak... telesnom vezom, kako se javno govori i priča“<sup>7</sup>.

Ovo društvo Crijevića obavezuje, jer u uvodu svojega govora kazuje kako će besediti po nagovoru prijateljâ i unapred se izvinjava: „Si mea non magnifica, non ampla fluxerit oratio...“ Pre svih je tu Marin Džamanjić, Pavlin muž, čiji su uspon i visoka karijera bili Crijeviću pred očima. On je poštovao toga čoveka koji je s visokih položaja pratio političke događaje i vodio državne poslove. Marin je bio istaknuti član vlade u doba kad je Dubrovnik preživljavao dosta opasan period svoje istorije. Po prirodi je bio pametan i odmeren, iako velike škole nije učio, o čemu svedoči njegovo slabo poznavanje italijanskog jezika. Posle dubrovačke škole dugo je boravio u tuđini, u Italiji, Turskoj a kasnije i u Španiji, gde se bavio praktičnim poslovima. Zato je tek u dvadeset trećoj godini ušao u Veliko vijeće (1505), koje ga je biralo svake druge-treće godine za razna zanimanja, u početku sudska i advokatska. Još dosta mlad, u trideset devetoj godini, postao je član Senata, najvažnijeg tela Durovačke Republike. Vrlo često je bio i član Maloga vijeća. Knez republike bio je šest puta<sup>8</sup>. Kasnije je učestvovao i u događajima međunarodne politike kao vođ španske stranke među dubrovačkom vlastelom, zbog čega je njegovo ime postalo slavno i izvan Dubrovnika. Crijević se čak pred njim pomalo plaši zbog ovog

<sup>7</sup> Testamenta notariae, 27, pag. 58—59.

<sup>8</sup> J. Tadić, *Dubrovački portreti*, str. 10.

<sup>9</sup> Specchio del Maggior consiglio dell'anno 1440.

svojem jedinstvenog poduhvata da održi posmrtno slovo njegovoj ženi, i „tada se, veli on, neće proslaviti moj već Pavlin životni značaj“, pa se kao izvinjava što će „samo najvažnije okosnice izneti u pohvali... a da će sve ostalo dodati punije, celovitije, obimnije čim se ukaže prilika“.

Ovakvim metodom Crijević se već služio u nekim svojim pogrebnim govorima. Tako je učinio u pohvali svojem ujaku Juniju Sorkočeviću, u jednoj od najboljih svojih pogrebnih beseda. Nju je poslao svojem bratu od ujaka tek pošto ju je sadržajnije napisao i doterao: „berior tamen est et quasi corpuletior quae prius“<sup>10</sup>...

I ovo će biti jedna od mnogih Crijevićevih reminiscencija na spise iz rimske književnosti. U Rimu, naime, kad bi neko bio sprečen da prisustvuje pogrebu, kasnije bi pismeno odao poštu svojem rođaku ili prijatelju; to je mnogo više spadalo u književnost. Brut je, na primer, sastavio govor svojem zetu Apiju Klaudiju Lepom; Ciceron je na isti način slavio Katona Utičkog i njegovu kćer Porciju<sup>11</sup>. Pohvale ove vrste nastajale su naročito kasnije, za vreme Carstva, kada su pisci, uz veliku opasnost po sebe lično, hvalili lepote i slobode Republike. Takvi su bili *Katonov život* od Traseja Peta, *Život Traseja* od Arulena i dr. koji, doduše, nisu do nas dospeli, ali se spomen o njima može naći u Plinija Mlađeg<sup>12</sup>. Tacitov *Agrikola* daje, na svaki način, najlaskaviju ideju o jednoj vrsti takve pohvale. To remek-delo Tacitove mladosti nije ni pogrebni govor ni panegirik, ni apologija ni istorijski spis. Ono nas ipak, svakako, vraća našem predmetu, jer se ne može poreći da mnogo duguje staroj pogrebnoj pohvali. Treba navesti samo iz poslednjeg poglavlja *Agrikole* ono iznenadno obraćanje mrtvome Agrikoli: „Tu vero felix, Agricola... optime parentum“, ili ono: „novissima in luce desideravere aliquid oculi tui...“, pa osetiti jednu od najdirljivijih i najdubljih elegijskih crta rimske književnosti. Tu se oseća slika veličine, a zahvaljujući onom stidljivo neodređenom *aliquid* nenametljivo izbija porodična nežnost<sup>13</sup>.

Crijević, koji odlično poznaje rimsku poeziju, pronaći će u njoj uzore za stihove u svojim govorima u vrlo bliskoj književnoj vrsti, rimskom pogrebnom panegiriku u stihovima. Ovaj u sebi sjedinjuje teme pohvale i utehe na koje se Crijević vešto ugleda. Katul, na primer, oplakuje svojeg brata<sup>14</sup>; Vergilije<sup>15</sup> i Propercije<sup>16</sup> slave Marcela, Horacije<sup>17</sup> — Kvintilija Vara, Ovidije<sup>18</sup> — Tibula. U ovom obliku elegijske pesme nalazi se spoj pohvale, tuge i utehe. Takav oblik, kao umetnička tvorevina u prozi i u stihovima, stilski se menjao i ulepšavao istu temu. Crijević se takvim stilom služi u mnogim svojim govorima; ali

<sup>10</sup> Cod. Lat. Vat. 2938, f. 138<sup>r</sup>.

<sup>11</sup> Cic., *Brutus*, 61—62; Cic., *Att.*, XIII, 48.

<sup>12</sup> *Ep.*, III, 10.

<sup>13</sup> Tac., *Agr.*, 45.

<sup>14</sup> Catul, *Carm.*, 65, 68.

<sup>15</sup> Verg., *Aen.*, VI, 800.

<sup>16</sup> Prop., III, 18.

<sup>17</sup> Hor., *Carm.*, I, 24.

<sup>18</sup> Ovid., *Amor.*, III, 9.

u ovom govoru stihova nema. U njemu je on kao sputan, ne može da dâ maha svojoj pesničkoj mašti, ni govorničkoj veštini. Bez obzira na to što je u pitanju dubrovačka vladika, i bez obzira na to što je u pitanju doba renesansnog ludovanja i lakog života, on ne može da uzdigne ženu iznad tradicionalnog okvira za koji se energično zalažu knez i sva administracija Raguze. Crijević iz iskustva zna kako su teške posledice suprotstavljanja tradicionalnom i strogom zakonu. No to ne znači da život nije pronalazio različite puteve i tekao pod sve većim uticajem susedne Italije, gde renesansa sve prožima i naveliko menja običaje.

Koliko god smo se, međutim, dosad uverili da Crijević vrlo učeno, spretno i s velikom gizdavošću renesansnih govornika, pristupa svakom svojem velikanu pri poslednjem oproštaju, ovde to nije slučaj. On, istina, spominje ugled Pavlina roda, ali nema uvoda obojenog filozofskim razmišljanjem, nema pesničkih figura i literarnih paralela. Ima i ovde ipak hrišćanskih i paganskih ukrasa i poređenja, i tu će doći do izražaja dualističko shvatanje našeg pesnika, idejno i stilističko. To je, uostalom, osobina doba, ne samo njegova osobina, da istovremeno koristi sva hrišćanska načela i sve lepote, smelosti i slobode paganskog verovanja. Ali iako shvatanje renesansnog otkrivenja pruža neslućene slobode i zadovoljstva u životu i literarnom stvaranju kao njegovoj nadgradnji, otpor sredine i običaja, koji čine smisao tadašnjeg dubrovačkog društva, unazad gura položaj žene. Ona je skoro obespravljena. Pre braka se o njoj brinu roditelji i odlučuju o njenoj udaji (kao i o ženidbi svojih potomaka). Udavali su i ženili roditelji svoju decu kako je odgovaralo interesima dubrovačke vlastele. Dubrovački statut im je davao pravo da mogu to činiti i s maloletnim kćerima i sinovima. Devojke su stupale u brak između četrnaeste i šesnaeste godine, a mladići u dvadesetoj godini. Roditelji su kćerima pripremali miraz i, ako ga ne vreme ne bi dali, prema ugovoru, plaćali bi kaznu od pet stotina perpera i bili zatvarani sve dok ne bi izvršili obaveze<sup>19</sup>.

Za brak je bio potreban pristanak devojaka i madića, ako su bili punoletni, što je ozakonjeno tek u XV stoleću. Otada se sastavljaju *pacta matrimonialia* kod notara i u prisustvu mladenaca. U ugovoru se određuje vreme odlaska mlade u mladoženjinu kuću. Roditelji mladini se obavezuju da će iplatiti miraz i da će isprava o tome biti sastavljena tek pri realizaciji braka<sup>20</sup>. Takva dva dokumenta o sklapanju braka između Marina Džamanjića i Pavle Gradić pronašli smo u Dubrovačkom arhivu. Njihov *pactum matrimoniale* sastavljen je 25. marta 1501, s tačno određenim obavezama obe strane. Muž se obavezuje ta će „dictam dominam Paullam tamquam eius legitimam sponsam et uxorem... traducere ad domum habitationes suae pro consumatione matrimonii ad tardius usque ad annos quique...“ Pavla se, sa svoje strane, obavezuje da će ići „ad legitimum sponsum et maritum...“

<sup>19</sup> *Liber viridis*, cap. 478, pag. 206–297.

<sup>20</sup> D. Dinić—Knežević, *Položaj žene u Dubrovniku u XIII i XIV veku*.

pro dicta matrimonii consumatione ad dictum terminem...“ Otac Pavlin, . . .,obligando se et omnia bona sua promisit dicto ser Marino dare et solvere in dotem. . .“ i da će kasnije „ . . . facere cartam dotalem“<sup>21</sup>.

Ovaj drugi dokument je sačinjen pet godina kasnije, kako je i bilo predviđeno. U njemu Marin, sin Stefana Džamanjića, priznaje da je primio sva obećana dobra „ . . .pro dote et parchivio dominae Paulae. . . secundum ordinem et consuetudinem Rhagusii“<sup>22</sup>.

U braku je žena bila potčinjena mužu. Svi su njeni postupci zavisili od njegove volje i imali punu važnost samo ako su učinjeni „de consensu et voluntate eius mariti“. Bila je obična pojava da muž istuče ženu i još češće da je izbaci iz kuće, pa da ona preko suda traži da je domu vrati<sup>23</sup>. Postoji u Dubrovačkom arhivu knjiga *Lamenta* gde su zabeležene mnoge optužbe protiv bezobzirnih muževa koji su bezdušno tukli svoje žene ne vodeći računa o posledicama.

Brak Pavle Džamanjić nije svakako bio opterećen takvim teškoćama. Ukoliko je bila poslušnija, kaže Crijević, i više volela muža utoliko je više on nju poštovao i uzvraćao joj ljubav. Njen muž je pre ženidbe već putovao, trgovao, video sveta i imao dosta životnog iskustva. Bilo mu je dvadeset šest godina. Pavla mu je, prema Crijeviću, rodila petoro dece. Prve godine braka rodila je sina Stefana, a kasnije Sekunda, Seka. U dokumentima smo se sretali sa imenom Seko koji je trgovao i više puta spominjan uz oca. Pavla je umrla, bez uobičajenog testamenta, verovatno dok su deca bila mala, što takođe predstavlja podsticaj da se žali sudbina jedne majke i jedne porodice. Gogor njoj u počast, kao što smo videli, odudara od ostalih Crijevićevih laudacija. On se nije mogao oteti stegama konzervativnog shvatanja dubrovačkog društva, odnosno već naprslim njegovim okovima koji će vekovima trajati kao obeležje jednog lažnog morala. U njegovim će okvirima mnogi sebi dopuštati svakojake slobode. Renesansni život u Dubrovniku je bio dosta živ i neobuzdan, mlada vlastela je svuda mogla naći zabave. Odlazila je javnim kurtizanama, ljubakala se s mladim seljankama koje su radile po dubrovačkim kućama, zabavljala se s devojkama i ženama čiji su očevi i muževi bili na moru ili u tuđini. Takav je i naš pesnik zaljubljenik u veseo i lak život i ljubitelj lepih žena; hvali Pavlu kao uzornu suprugu i majku, a znao je da sebi priušti mnoge sasvim različite zgode. Kao kaštelan grada Sokola dovodio je žene u svoje boravište, što je sablažnjavalo javno mnjenje, koje mu nije oprostilo teške kazne u nekoliko mahova, za ovaj i druge slučajeve.

Pavlu, bogobojažljivu i plemenitu, Crijević hvali što je, prema uputstvu koje su Sari davali roditelji da poštuje svekra i svekrvu, „do tančina vršila svoje dužnosti“. Iz testamenta njena svekra ser Ste-

<sup>21</sup> *Pacta matrimonialia*, vol. 3 (1495—1502), pag. 101.

<sup>22</sup> *Liber dotalis*, an. 1506, die decembri 1506. p. 5. — Na prethodnom dokumentu zapisano je: „Die 5. decembri 1506. cassum, quia die presente facta est carta dotium“.

<sup>23</sup> Stat. Rhag., lib. III, cap. VII.

fana Džamanjića vidi se da je voleo svoju snahu („Paulla mia nora“). On je u svojoj oporuci ne odvajajući od kćeri Stanice, jer im obema ostavlja „per amor“ po pet dukata za prsten.

Taj uvaženi dubrovački vlastelin, član mnogih poslanstava i više puta knez Republike, imao je veliko imanje. Veće sume zaveštavao je najpre svim manastirima u Dubrovniku, a franjevačkim manastirima u celoj Republici, zatim siromašnima, dumnama i državi „per maltoleto“ (ako je nesvesno učinio kakav propust). Mnogo novaca je ostavio raznim privatnim licima i svojim slugama. U doba kada piše svoj testament (1510) njegova žena Franuša je već davno bila umrla; deca koju mu je radila takođe se ne spominju, sem jedne kćeri i jedinca Marina kojem ostavlja „allo dilecto mio fiolo Marino lo quale fano et instituisco mio universale herede et successore cum benedictione divina...“

Crijević se vraća starim običajima u poodmaklim godinama, kada u pohvali Pavli Džamanjić govori o njoj kao o ženi koja je rodila petoro dece i odmalena im ulevala u dušu strah božanski, kao dobra supruga i majka neprocenjive vrednosti. Ona požrtvovano vodi kuću, vernije u boga, odlazi na propovedi i sve mise. Sve ove njene osobine hvalilac obavlja svojim dubokim poznavanjem *Biblije* i paralelama iz apostolskih poslanica. Iz dokumenata se zna da je Pavla prve godine braka rodila sina Stefana, pa zatim i drugog, Sekunda ili Seka, kako je dubrovačka vlastela često davala ime drugorođenom sinu. Seko će biti pred Marinovu smrt jedini njegov naslednik. Tridesetih godina XVI stoleća, dok je Marin trgovao finim tkaninama iz Italije, bakrom sa Rudnika i žitom koje je prodavao u Dubrovniku ili izvezio u Italiju, Seko je bio neko vreme u Mesini, gde je vodio trgovinu i održavao veze s Dubrovnikom<sup>24</sup>.

Imanje Marina naslednika Seka verovatno je bilo znatno manje nego njegovih predaka, jer on ne ostavlja mnogo legata crkvama i manastirima. U svojem testamentu spominje samo Crkvu sv. Marije Madjore i Crkvu Gospe od Danača. Ali on ima šest sinova i jednu kćer o čijoj se budućnosti nežno brine: ostavlja joj miraz od dve hiljade dukata i naređuje da se ta suma isplati iz njegovih dobara. Dragoj supruzi Hijeli smišljeno zaveštava sve imanje na upravu i još uživanje udovičkoga kreveta. Daje joj slobodu i naređuje da otera iz kuće decu koja ne budu poslušna; sva pokretna i nepokretna dobra ostavlja svojim sinovima, svojim opštim naslednicima koji se ne mogu podeliti dok najmlađi ne napuni dvadeset godina. Jedan od braće je fratar. On treba da dobije svoj deo i da ga uživa za života, ali ga ne može prodati ni pokloniti, jer posle njegove smrti sve treba da pripadne ostaloj braći<sup>25</sup>.

Sekova majka, Pavla Džamanjić, kako je hvalilac prikazuje, bila je žena u svemu primerna, odmerena, trezvena. Mnoge se od tih osobina prepoznaju u postupcima njena sina, u poslednoj njegovoj volji

<sup>24</sup> J. Tadić, *Dubrovački portreti*, str. 15.

iz koje izbija želja da se sačuvaju imanje, ugled i čast kuće Džamanjića: da se izbegnu prazni razgovori, neslaganje među nasljednicima i ružni sporovi. Bez literarnih izleta, bez kitnjastih mitoloških simbola, u realističkom pričanju, Crijević zamenjuje *honores*, o kojima govori kad slavi muškarce, domaćim običajima koje obasipa mnogim epitetima, ističući čestitost matrone Pavle kojoj je bilo „mnogo više stalo do skromnosti nego do slave, zlata i biserja i ostalih telesnih i spoljnih dobara“. Hvalilac je, u tom smislu, upoređuje s likovima svetih žena iz Starog zaveta: sa Lijom, Sarom, Anom, Suzanom, — pa će, po renesansnom običaju, izmešati hrišćanke s pagankama i uporediti je s primerima helenskih i rimskih žena: s Penelopom, Lukrecijom, Katonovom Porcijom.

Završetak govora je sav u hrišćanskom verovanju u zagrobnji život. Ovakvim krajem se Crijević služi u mnogim svojim govorima. Ali u hvaljenju državnika, pesnika i drugih znamenitih ljudi on koristi bogate ukrase koje mu pružaju talenat i erudicija. Pored proze, on ih opeva i u stihovima, dodaje epitafe, unosi reminiscencije na istorijske događaje i pesnička ostvarenja. Ceo govor Pavli Džamanjić, međutim, odiše jednostavnošću. Pesnik teši muža i decu i prikazuje Pavlu kako oduševljena, leteći na nebo, i sama uzima ulogu tešiteljke i poručuje svojim najmilijima: „Obrišite suze... razvedrite lica... čestitajte mi na sreći što odlazim iz mraka na svetlost... oslobođena tela kao tamnice“.

Ceo govor čini utisak kao da je sastavljen po ugledu na staru rimsku *oratio funebris*, i to na onu koja je uvek ostajala u svojem prvobitnom obliku, na onu iz koje je oživljavala tradicija, iz koje je izbijalo nacionalno ushićenje. Ona je ostajala primarna, starinska kao kad su je, u snazi mladosti rimske države, izgovarali gordi konzulari i kad se prvi put beleži spomen o njoj; kad je, 221. godine st. e., unuk hvalio na pogrebu svojeg dedu Lucija Cecilija Metela, konzula, diktatora i pobjednika punskih slonova<sup>25</sup>. Takvu je nalazimo i pedeset godina posle Cicerona i dvadeset godina posle Vergilija, kada se hvali jedna rimska matrona u istom stilu i po istom planu. Reč je o izuzetnoj pohvali uklesanoj na mermernoj ploči. Ona je, na žalost, polomljena, razdrobljena. Natpis potiče iz I stoleća st. e. (od 2. do 6. godine), a obično se naziva *Laudatio Turiae* ili samo *Laudatio uxoris*<sup>27</sup>. Običan komentar o toj ploči dao je Momzen 1863, u Berlinskoj akademiji<sup>28</sup>. Otada do novijeg vremena pojavljuju se mnoga tumačenja ove ploče, s obzirom na oštećenja kamena i svakojake lakune na njemu.

Ova pohvala iznosi neverovatne zasluge jedne žene, hrabre i uopšte pune vrlina; ali ona ne uzdiže ženu kakvu je želeo Katon, niti je daje uzvišenu kao Korneliju sa dvanaestoro dece. To je dobra kći koja žrtvuje i svoj život u borbi protiv ubica svojih roditelja; to je dobra

<sup>25</sup> Test, *notariae*, sv. 429—9.

<sup>26</sup> Pinus, *Nat. hist.*, VII, 139.

<sup>27</sup> M. Durry, *Eloge funèbre d'une matrone romaine*.



sestra, snaha; to je požrtvovana supruga. Hvali se njena odanost, moralna strogost, plemenitost, vernost; hvali se brižna i uzorna gospodarica kuće. U ovom epitafu ima odbleska starog, dobrog rimskog doba; jer ova žena, s toliko retkih odlika, pokazuje vrline svoje rase čiji se negdašnji puritanizam u ovoj pohvali pojavio kao moda i doneo izvesno osveženje u doba vrhovnog dometa i procvata rimske književnosti. Iako je na polomljenoj ploči ova pohvala ostala anonimna, ona je simbolična za posmrtni govor jednoj rimskoj ženi.

Posmrtna beseda Pavli Džamanjić sama po sebi nameće paralelu s ovakvim načinom veličanja jedne rimske matrone. Crijević se trudi i želi da kroz njegov govor provejava duh stare dubrovačko-romanske tradicije i dokumentuje se sredinom, običajima i osobinama žene koju uznosi. On je povezuje s mužem, s decom, s kućom, s domaćim poslovima. Govori o ženi koja prezire raskošna odeli, grivne, purpur, ulja i mirise, koja upravlja porodicom, a prema posluži je više majka negoli gospodarica. U svojoj mašti, vidi u njoj majku braće Graha za koju će nakit biti jedino njena deca. Gleda kako Rimljani osnivaju Raguzu i oseća kako se u nju pretače rimski moral. Zanet romanstvom i romanskim poreklom dubrovačke vlastele, Crijević se bori da latinski jezik bude zvanični jezik u Dubrovniku i na mnogo načina izdvaja vlastelu od prostog naroda. Tako on želi da Pavlu uzdigne, da je iskiti istim vrlinama kojima se krase rimske žene. Pavla će zablistati kao skromno, pobožno, vredno, poslušno, pošteno, verno biće. Crijević u ovoj pohvali ostvaruje idealan lik i simbol dubrovačke vladike u doba velikog uspona Dubrovnika u materijalnom i duhovnom životu.

*Beograd.*

*Darinka Nevenić-Grabovac.*

POHVALA ILIJE LAMPRIDIJA CERVINA, PESNIKA I KANONIKA,  
U ČAST NAJSMERNIJE ČASNE GOSPOĐE PAVLE, ŽENE MARINA  
ST. DŽAMANJIĆA

Ako moj govor ne bi potekao sjajno i značajno, kako bi i zasluživala smerna i čedna šasna gospođa Pavla, neće biti krivica do mene već do prijatelja: da bih zadovoljio njih, više volim da u mojem govoru ne bude lepote i tananosti nego da izgubim njihovu blagonaklonost. Iako uplašen takvim poduhvatom, nisam želeo da se čini da ne prihvatam ono o čemu se ne mogu odlikovati. Ako pak budem pridobio svoje prijatelje srećnom slučajnošću u smelom popuštanju, ukrasiću ovu otmenu ženu prema njenim zaslugama i preko očekivanja, bez govorničkih priprema; pa ni tada se neće proslaviti moj dar nego njen životni značaj. Ali da se ne bi iznosilo sve bez mere u ovom poslu neizvesnom i opasnom, izabraću među najznačajnijim stvarima samo nekoliko njih kao najvažnije okosnice. Urađiću poput knjigovođa koji dugogodišnje ispisivanje računa sabiraju uglavnom u malo brojeva. Ako ipak nešto u ovom mršavom govoru ostavim okrnjeno, isprekidano i nesavršeno, uskoro ću to, čim se ukaže prilika, izneti potpunije, celovitije i, na svaki način, obimnije.

Na ovu plemenitu ženu može se primeniti ona odlična Solomonova reč: „Ko će pronaći valjanu ženu?“ Vrednost ove žene je, međutim, neprocenjiva: u nju se uzdala duša njenog muža. A ono što su roditelji savetovali Sari: da poštuje svestra i svestru, da voli muža, da upravlja porodicom, da vodi kuću i da sama bude besprekorna, to je, kao što se i pristoji, do tančina izvršila veoma časna Pavla.

Bila je vrlo poslušna svojem svestru, kao što je, u prvom redu čista i skromna, mnogo volela svojeg muža. I ukoliko mu je više ukazivala počasti, on je utoliko više uvek bio svestan bračnih dužnosti. A ukoliko je bila poslušnija mužu, kao što je trebalo, utoliko ga je više obožavala, utoliko je više i ona njemu zauzvrat bila draža i veoma poštovana, kao što je i pravo.

Sa njim je imala petoro dece nalik na oca i na nju samu. Deci je odmalena ulevala božanski strah (kao što treba da čine sve majke), jer je strah Gospodnji početak mudrosti.

Bila je žena izvanredno štedljiva, odmerena, trezvena; u odevanju jednostavna, u ponašanju ugađena. Volela je domaću hranu, pila je razblaženo vino i tako malo kao da se sasvim uzdržava. Bila je svesna da je raskoš neprijatelj čednosti i raspirivač strasti. Nije kažnjavala muža nevoljom i štetom. Od njega nije tražila poslastice, nakit i grivne, crvene šalove, ni gvožđe za kovrdžanje kose, purpur, ulja i mirise i ono što većinom priliči ženskom svetu. Još više je prezirala haljine koje odišu raskošnošću, izbegavala prazne razgovore. Prisustvovala je svetim propovedima, uveče i ujutru molila boga, tri-četiri službe božje slušala svakodnevno i pokoravala se apostolu Pavlu koji vapi: „Budite nalik na ono što je na nebu i u svojoj duši spoznajte Boga“.

Ni na koga se nije ljutila, nikome nije zavidela i nikoga nije optuživala. Domaćinstvom je tako upravljala da bi se moglo reći: više je bila majka nego gospodarka. U časnom i tihom razgovoru smerna, skromnog držanja, poštena i ljupka lica čiji ukras beše stidljivost i čednost. Po tome je bila cenjena više nego po ikakvoj telesnoj lepoti čija je slava prolazna i varljiva. Ma koliko bila slavna i časna po rodu, po lepoti i imanju i bogato darovana sa svih strana, ipak joj je više bilo stalo do skromnosti nego do zlata i biserja i ostalih telesnih i spoljnih dobara. Otuda se ona mogla uporediti sa svetim likovima poznatih žena: sa Penelopom, Lukrecijom, Katonom Porcijom ili sa onima čija imena čitamo u *Svetom pismu*: sa Sarom, Lijom, Anom, Suzanom, Jelisavetom.

O, blažena tebe, Marine, obdarena takvom ženom! O, srećne dece od takve majke! Ne tuguj, Marine, nad svojom sudbinom; neka ti to više služi na radost i uživanje! Takvu si je imao kakvu si je izgubio u nevolji i bolu, ali je ipak nisi izgubio. Ona je završila svoj smrtni vek a ne život ili, bolje: preselila se iz prolaznog života u život večni, iz jadnog u srećni, iz napornog u mirni. Zato bi ona nama ožalošćenima i u crno zavijenima s pravom mogla sada reći: — Obrišite suze, razveselite lica, zahvalite Bogu i čestitajte mi na sreći što odlazim sa zemlje na nebo, iz mraka u svetlost, iz muke u mir, tamo gde nema nikakva bola i nikakve žalosti. Oslobođena iz tela kao iz tamnice, u srećnom hitanju letim na nebo.

Završih!

LAUDATIO AELII LAMPRIDII CERVINI POETAE ET CANONICI  
IN PUDICISSIMAM MATRONAM PAULLAM UXOREM MARINI  
ST. ZAMANI\*

Si mea non magnifica, non ampla fluxerit oratio, qualem pudicissimae matronae Paullae laudatio postulare, non mea sed amicorum est culpa, quibus ut obsequar mallui nitorem et elegantiam sermonis mei quam benivolentiam desiderari; tanto

\* Tekst smo prepisali iz rukopisa. Pri tom smo, prema savremenom pravopisu, ispravili pisanje majuskula i minuskula, interpunkciju i pravopisne greške u pisanju reči.

opere veritus ne videar noluisse quod praestare non poteram. Si quid tamen amicos meos audacis obsequii felici temeritate demerebimus, praeter spem extempore dicentium, hanc lectissimam feminam pro meritis eius ornaturi, non ingenium meum sed fortuna laudabitur. Cuius temen aleae incertae et periculosae ne inconsultius omnia committantur, pauca de multis quasi rerum fastigia seligam. Facturus calculatorum more, qui multorum annorum rationem in paucas litteras summam colligunt, nullo veritatis dispendio. Si quid tamen exili sermone truncum, abscissum et imperfectum relinquimus, mox dabitur plenius, integrius et quasi corpulentius reddam.

Illud potissimum Solomonis in hanc nobilem matronam dici potest: „Mulierem fortem quis inveniet?“ Procul et de ultimis finibus precium eius! Confidit in ea cor viri sui.

Illud etiam quod parentes Sarrae praeceperunt: honorare soceros, diligere maritum, regere familiam, gubernare domum et se ipsam irreprehensibilem exhibere. Hoc ut par est, ad unguem executum est honestissima Paulla: obsequentissima socero suo tam quam primum casta, pudica et amantissima viri sui. Semperque quantum honoris illi deberetur iure coniugii memor. Quo magis illum venerabatur eidem invicem tanto carior (ut aequum est) et honoratior fuit. Ex quo quinque liberos habuit, similes patri, similes sibi, quibus illa teneris adhuc divinitum timorem insinuavit (ut omnes matres facere decet), nam initium sapientiae est timor domini.

Erat imprimis parca frugi, sobria, simplicis ornatus, moderati cultus cibi familiaris, et exiqui potus et diluti, ut paene abstemia videretur; conscia luxum castitatis inimicum et libidinis fomitem esse. Non illa malo et damno mulctabat virum, non murenulas, non dextrocheria, non armillas, non flameola, non calamistra, non fucum, non unguenta, non olfactoriola maritum poscebat et quae pleraque mundum muliebrem non dedecent. Quo magis illa vestimenta quae luxum sapiunt detestari, vana colloquia vitare; sacris praedicationibus interesse, vesperi et mane deum orare, tres aut quattuor quotidie missas et oboedire Paulo clamanti: quae sursum sunt capite et se interius et in se deum recoquoscere.

Non irasci non invidere, non cuique detrachere. Familiam ita gubernare ut magis matrem quam dominam esse diceret. Sermonis honesti, tranquilli, mitis incessus, pudici vultus probi et venusti et cuius erat ornamentum pudor et verecundia. Qua magis censebatur quam ulla pulchritudine cuius gloria vana est et fallax. Nam quamvis genere, forma, opibus et honesta et clara fuerit et undecumque dotata, pluris tamen quam aurum et gemmas et caetera corporis et externa bona pudicitiam faciebat. Itaque comparari poterat cum illustribus feminis Penelope, Lucretia, Portia Catonis vel cum illis quarum in Sacris libris nomina lectitamus: Sara, Lia, Rachel, Anna, Susanna, Elisabet.

O te beatum Marine, tali coninge praeditum! O beatos liberos ex tali matre! Noli lugere tuam fortunam plus gaudii est et fructus. Talem habuisses quam damni et doloris amisisses, quamvis non amiseris illam, quae mortalitatem non vitam finivit aut de vita brevi ad aeternam, de misera ad felicem, de laboriosa ad quietam migravit. Quare nobis lugentibus et atratis nunc merito posset dicere: Siccate lacrimas, exhilarate vultus, deo gratias agite et meae felicitati gralulamini quod a terris in coelum, a tenebris in lucem, a labore in requiem et quo nullus dolor est, nullus luctus, a corpore quasi a carcere soluta, praepeti cursu ad caelum volari.

## RÉSUMÉ

*Darinka Nevenić-Grabovac:* DISCOURS FUNÈBRE D'ILIJÀ CRIJEVIĆ  
À PAVLA DŽAMANIĆ, DAME RAGUSAINE

Ilija Crijević, poète renommé de Dubrovnik à l'époque de la Renaissance, fait l'éloge de sa concitoyenne Pavla Džamanić à l'occasion des obsèques de celle-ci. C'est le seul discours funèbre qu'il ait fait à une femme, tous les autres en étant adressés à des hommes illustres de Dubrovnik ou d'ailleurs. Aussi se demande-t-on pourquoi Crijević prononce un discours funèbre à une femme et pourquoi est-ce, justement, Pavla Džamanić.

On trouvera la réponse à la première question dans la littérature romaine car, on le sait déjà, notre poète fit toutes ses études à Rome. Très bon élève des maîtres les plus connus de l'époque et poète de talent, Crijević possédait une profonde connaissance de toutes les formes et de tous les genres littéraires. Dans le cas dont il s'agit on voit se manifester sa haute connaissance, à partir des anciennes homélies romaines, de composition simple — voire peu adroite — faites directement, sans ornements ni valeur littéraire, jusqu'aux œuvres parfaites des poètes romains exprimant les louanges et la consolation dans la mort.

La réponse à la seconde question: pourquoi est-ce Pavla Džamanić la seule dame de Dubrovnik que Crijević ait choisie pour prononcer une éloge lors de ses funérailles? est donnée en partie par l'auteur lui-même. Or, on l'apprend beaucoup mieux des sources existant aux Archives de la ville de Dubrovnik. On y trouve des données sur la famille de Pavla aussi que sur celle de son mari Martin, sur leur richesse, leur renom et leur importance.

Cependant, nous nous sommes rendu compte avec évidence que, dans les éloges aux personnalités de Dubrovnik, Crijević parle d'une manière très docte, avec la grande adresse et l'élégance propres aux orateurs de la Renaissance. Mais cette fois-ci, ce n'en est pas le cas. Il n'y a pas d'introduction où des réflexions philosophiques seraient exprimées, pas plus de figures de rhétorique. En revanche, on y trouve des figures d'origine païenne, mais surtout chrétienne, des parallèles et moralités sur la religion et la vie future, puisés dans les livres sacrés. Par ailleurs, tout son discours est conforme à la position sociale de la femme de Dubrovnik de l'époque, aux mœurs conservatrices du pays, aux obligations de la femme envers son mari, ses enfants et son foyer, à ses devoirs religieux, à l'éducation de ses enfants dans la piété. Crijević met surtout l'accent sur les vertus de Pavla Džamanić, telles son respect pour la vieillesse, sa loyauté, sa modestie, son honnêteté, son sens d'économie. Du fait il arrive que Crijević, bien qu'enthousiaste de la vie joyeuse et libérale de la Renaissance, oriente son discours tendant à faire revivre en toute régularité l'ancienne écriture de la tradition ragusaine et romaine. C'est ainsi qu'il fait l'éloge d'une patrienne de l'époque où Dubrovnik était à l'apogée de son ascension matérielle et spirituelle. Un discours de ce genre pourrait être comparé aux plus anciennes épitaphes romaines, simples et authentiques, que l'on trouve au temps de la plus intense floraison de la littérature romaine.